

Семів Г. О.,

к.е.н., доц. кафедри ракетно-артилерійського озброєння, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ КОНКУРЕНТНОГО СЕРЕДОВИЩА НА ВІТЧИЗНЯНОМУ РИНКУ СВІТЛИХ НАФТОПРОДУКТІВ

***Анотація.** У статті обґрунтовуються підходи до періодизації розвитку вітчизняного ринку світлих нафтопродуктів. Визначено ключові етапи становлення та розвитку ринку бензину та газойлів в Україні (початковий, довоєнний, радянський, трансформаційний та сучасний). Обґрунтовано передумови та фактори формування сучасної ситуації на ринку. Запропоновано моделі розвитку ринку світлих нафтопродуктів, які характерні для країн з різним рівнем економічного розвитку. Систематизовано ключові проблеми, що впливають на характер формування сучасної моделі конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлих нафтопродуктів, а саме: існування парадоксу витіснення вітчизняної продукції імпортною за умов існування значних власних виробничих потужностей; значна монополізація ринку у сфері виробництва, збуту, імпорту та транспортування нафтопродуктів.*

Ключові слова: ринок світлих нафтопродуктів, нафтопереробна промисловість, конкурентне середовище, етапи формування ринку, модель розвитку ринку.

Semiv G. O.,

PhD (Economics), Associate Professor of Department of rocket and artillery, Hetman Petro Sahaidachnyi National Army Academy, Lviv

HISTORICAL ASPECTS AND EVOLUTION OF FORMING A MODEL OF THE COMPETITIVE ENVIROMENT IN THE DOMESTIC MARKET OF LIGHT OIL

***Abstract.** Article grounded approach to periodization of the domestic market for light oil. Determined the key stages of formation and development of the petrol and gas oil market in Ukraine (initial, pre-war, soviet, transformation and modern). Grounded preconditions and factors of the current situation in the market. Offered a model of light oil market that are typical for countries with different levels of economic development. Systematized key issues affecting the character of the modern model of the competitive environment in the domestic market of light petroleum products, namely the existence of the paradox of displacement of domestic products imported under the conditions of existence of significant own manufacturing facilities; significant monopolization of the market in production, sales, import and transport of oil products.*

Keywords: market of light oil products, refining industry, competitive environment, stages of market development, market development model.

Постановка проблеми. На сучасному етапі свого розвитку економіка України характеризується високим рівнем енергетичної залежності, особливо від імпортних поставок нафтопродуктів. У таких умовах нестабільність на вітчизняному ринку світлих нафтопродуктів (бензинового та дизельного пального), яка характеризується значною амплітудою у кризовий та посткризовий період, має суттєвий вплив на всі галузі національної економіки і тим самим визначає рівень соціально-економічного розвитку та економічної безпеки держави. Складні й суперечливі процеси формування конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлих нафтопродуктів відбуваються під впливом цілої низки проблем внутрішнього та зовнішнього характеру, серед яких ключовими є непрозорість економічних відносин, нестабільність зовнішніх та внутрішніх цін, намагання іноземного капіталу впливати на економічні процеси, необхідність модернізації

нафтопереробних підприємств, неефективність державного регулювання. Підгрунття більшості з існуючих проблем було закладено ще у ранні періоди формування внутрішнього ринку автомобільного пального.

У відповідності з пріоритетами, цілями і завданнями Енергетичної стратегії України до 2030 р. [4] необхідно запровадити справедливую конкуренцію на ринку і на цих засадах збалансувати інтереси держави, енергетичних компаній та споживачів енергоресурсів, забезпечити соціальну стабільність та високий рівень екологічної безпеки. Вказане обумовлює необхідність визначення головних історичних передумов та факторів становлення і розвитку вітчизняного ринку світлич нафтопродуктів, з'ясування різноманітних чинників впливу на формування конкурентного середовища на ньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблем розвитку національного та зовнішнього ринків світлич нафтопродуктів, взаємних зв'язків ринку автомобільного пального та галузей національного господарства здійснили такі вітчизняні економісти, як В. Г. Бурлака [2], А. М. Єріна [15], Н. К. Максишко [6], О. Я. Малинка [10], О. В. Оборіна [7], А. М. Остапко [8], Р. З. Подолець [9], В. О. Шевчук [13], О. Г. Шпак [14] та інші. Проте ще недостатньою мірою висвітлені історичні передумови та еволюція формування конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлич нафтопродуктів. Потребують системного аналізу моделі розвитку ринку світлич нафтопродуктів у світі та можливі напрями їх адаптації у вітчизняних умовах господарювання.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація історичних передумов становлення та розвитку вітчизняного ринку світлич нафтопродуктів і обґрунтування на цій основі пріоритетних моделей формування конкурентного середовища на ринку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи еволюцію формування конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлич нафтопродуктів зауважимо, що у процесі свого становлення його моделі та чинники постійно змінювалися. Загалом можна переконливо стверджувати, що ринок бензину та дизельного пального (газойлів) розвивався у тісному взаємозв'язку з становленням ринку автомобілів. Перший автомобіль в Україні з'явився ще у 1891 р. в Одесі, проте видобуток і переробка нафти розпочалися значно раніше. Видобування нафти в Україні велося ще у давні часи, проте промисловий видобуток в Україні (і в усій Європі) розпочався у 1853 р. і пов'язується із винаходом і патентуванням львівським аптекарем нафтового дистилляту для освітлення у газових лампах, що стало початком зародження великої нафтово-озокеритної, а згодом і газової, видобувної та переробної промисловості в Україні та Європі [5].

Таким чином, ми пропонуємо розглядати еволюцію формування конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлич нафтопродуктів у розрізі таких 5 етапів (рис. 1):

- початковий (друга половина XIX ст. - 1917 р.);
- довоєнний (1918-1938 рр.);
- радянський (1939-1990 рр.);
- трансформаційний (1991-1999 р.);
- сучасний (з 2000 р. по сьогоднішній день).

На початковому етапі (друга половина XIX ст. - 1917 р.) конкурентне середовище лише зароджувалося і відбувалася розбудова виробничої бази (перших нафтопереробних заводів – у м. Дрогобичі та м. Надвірна), формувалася споживчий попит (зі сторони власників перших автомобілів). На ринок виходило багато дрібних продавців (пальне можна було придбати, як правило, біля аптек), постачальники активно боролися за покупців, чисельність яких виявилася незначною.

Другий (довоєнний) етап (1918-1938 рр.) характеризувався формуванням інфраструктури збуту світлич нафтопродуктів через АЗС, подальшим розширенням виробничої бази (через заснування Одеського та Херсонського НПК). У Західній Україні на ринку спостерігалася стрімке зростання конкуренції у виробництві та збуті пального, а в областях, що перебували в межах СРСР, була встановлена повна державна монополія на виробництво та продаж світлич нафтопродуктів.

Під час радянського етапу (1939-1990 рр.) було встановлено повну державну монополію на виробництво та продаж світлич нафтопродуктів, на формування конкурентного середовища визначальний вплив мав плановий характер економіки СРСР. Паливний виробничий комплекс України був розширений за рахунок Кременчуцького та Лисичанського НПК.

Початковий етап	Довоєнний етап	Радянський етап	Трансформаційний етап	Сучасний етап
II половина XIX ст. - 1917 р.	1918 - 1938 рр.	1939 - 1990 рр.	1991 - 1999 рр.	2000 р. - до сьогодні
<i>Чисте конкурентне середовище</i>	<i>Монополістичне конкурентне середовище у західних областях (монополія в областях у межах СРСР)</i>	<i>Середовище монополії</i>	<i>Монополістичне конкурентне середовище</i>	<i>Чисте олігополістичне конкурентне середовище з елементами монополії</i>
Особливості: - початок промислової переробки нафти в Україні у м. Бориславі у 1853 р.; - заснування Дрогобицького НПК у 1863 р.; - масовий вивіз сирої нафти з Західної України для переробки в Австрії та Угорщині, високе мито на вивіз світлих нафтопродуктів; - поява першого автомобіля в м. Одесі у 1891 р.; - заснування Надвірнянського НПК у 1897 р.; - формування чистого конкурентного середовища на ринку пального	Особливості: - існування сотень фірм виробників та продавців пального у Західній Україні; - початок буріння нафтових свердловин глибиною понад 1000 м; - поява геофізичних методів розвідки нафти; - монополія держави на продаж світлих нафтопродуктів у Центральній та Східній Україні; - заснування Одеського НПК у 1937 р. - заснування Херсонського НПК у 1938 р.; - поява перших АЗС у великих містах України	Особливості: - націоналізація нафтопереробної промисловості у Західній Україні; - монополія Держкомнафтопродукту на роздрібному та гуртовому ринку пального України; - початок виробництва першого українського автомобіля (ЗА3-965) у 1953 р.; - заснування Кременчуцького НПК у 1961 р.; - заснування Лисичанського НПК у 1967 р.; - планове ціноутворення на роздрібному ринку бензину та газойлів	Особливості: - приватизація НПК та інфраструктури ринку нафтопродуктів; - існування поряд із великими мережами значної кількості дрібних АЗС; - значне коливання і диференціація цін на пальне в регіонах; - демпінг окремих фірм на ринку нафтопродуктів; - створення ВАТ "Укрнафта" у 1994 р.; - початок роботи мереж АЗС "Лукойл" та "ОККО" у 1999 р. - переважання російського капіталу на ринку нафтопродуктів	Особливості: - початок роботи загальнонаціональних мереж АЗС ("WOG" у 2000 р., "ТНК" у 2004р., "Shell" у 2007 р.); - залучення значних іноземних інвестицій та кредитів у розвиток мереж АЗС; - масова зупинка роботи вітчизняних НПЗ; - безмитний ввіз нафтопродуктів компанією "Лівела" з 2010 р.; - поширення контрабанди та тінювих схем діяльності окремими компаніями; - зростання імпорту пального з Білорусі, Литви, Румунії та Польщі; - поступова поява альтернативних видів пального на ринку

Рис. 1. Етапи формування конкурентного середовища на вітчизняному ринку світлих нафтопродуктів та їх головні характеристики (авторська розробка)

Трансформаційний період (1991-1999 р.) характеризувався стихійними процесами формування конкурентного середовища у нових економічних умовах. У цей час значно розширяється мережа АЗС, на ринок виходять великі гравці роздрібного ринку, конкуренція на ринку часто має недобросовісний та нецивілізований характер.

На сучасному етапі (з 2000 р. до сьогодні) остаточно сформована модель середовища конкуренції – чисте олігополістичне конкурентне середовище з елементами монополії. Монополія проявляється у сфері імпорту світлих нафтопродуктів, продаж яких складає переважаючу ринкову частку. Так, після 2010 р. на ринку активізують свою діяльність фірми, що користувалися правом безмитного імпорту нафтопродуктів чи використовували при цьому тінюві схеми (наприклад, "Лівела", "Газ України 2009"), що формувало їх монополієне становище на ринку (за рахунок частки їх в імпорті понад 80%). Сьогодні ринок світлих нафтопродуктів практично повністю розподілений між великими мережами АЗС, а вітчизняне виробництво технологічно не оновлюється та поступово згортається. Позитивним є те, що на ринок поступово виводяться альтернативні види пального, насамперед біопаливо.

Серед ключових умов формування конкурентного середовища на ринку світлих нафтопродуктів, які потребують першочергового аналізу на сучасному етапі, визначимо:

– неможливість якісного розширення внутрішнього ринку без заміщення імпорту та забезпечення енергетичної самодостатності;

- виникнення парадоксу витіснення вітчизняної продукції імпортною за умов існування значних власних виробничих потужностей та порівняльних переваг;
- важливість розширення експорту як чинника розвитку власного виробництва нафтопродуктів і, як наслідок, розвитку внутрішнього споживчого ринку;
- необхідність уникнення монополізації ринку, що зменшить рівень залежності від зовнішньої кон'юнктури.

Наголосимо, що на початковому етапі формування конкурентного середовища (II половина XIX ст. - 1917 р.) Австро-Угорська імперія не була зацікавлена у глибокій переробці нафти і встановила високі митні бар'єри при експорті з Західної України готового пального, стимулюючи лише вивіз сирової нафти, яка перероблялася на НПЗ в Австрії та Угорщині, тим самим стимулюючи там високий рівень зайнятості і національного виробництва. Сьогодні відбувається аналогічний процес – починаючи з 2010 р. вітчизняні НПЗ практично зупинили виробничу діяльність, а основним джерелом постачання світлих нафтопродуктів в Україну є бензин та дизельне пальне з Білорусії, Литви, Румунії та Польщі.

На сучасному етапі на формування конкурентного середовища у межах вітчизняного ринку світлих нафтопродуктів впливає багато чинників. Серед ключових чинників впливу на середовище конкуренції у вітчизняній економіці Горохова В. С. [3, с. 81-85] виділяє такі, як приватизація держаних підприємств, лібералізація ринків, рівень розвитку і особливості виробничо-технологічної структури промислового комплексу держави та концентрація виробництва. Борисова Т. М. [1, с. 20] серед найголовніших прямих факторів формування конкурентного середовища визначила фактори країни розташування (зокрема, законодавство країни базування, структура національних конкурентів, покупців, постачальників та потенційних конкурентів, наявність товарів-замінників) та фактори міжнародного ринку (інструменти наддержавного регулювання відносин конкуренції зобов'язального та рекомендаційного характеру, структура іноземних конкурентів, покупців, постачальників та потенційних конкурентів, наявність товарів-замінників). Черепніна О. І. [12] наголошує на першочерговій необхідності врахування інституціональних чинників формування конкурентного середовища.

З метою дослідження еволюції формування конкурентного середовища на вітчизняному та зарубіжних ринках світлих нафтопродуктів, доцільно здійснити класифікацію моделей їх розвитку. На нашу думку, модель розвитку конкурентного середовища значною мірою залежить від загальної економічної моделі розвитку, яка реалізується в країні. Тому, проаналізувавши та адаптувавши існуючі підходи до класифікації моделей економічного розвитку країн [11], ми пропонуємо виділяти такі найголовніші моделі розвитку ринку світлих нафтопродуктів і конкурентного середовища на ньому:

1. Модель лінійних стадій розвитку ринку, у відповідності з якою країнам з перехідною економікою необхідно повторювати шлях та етапи розвитку ринку світлих нафтопродуктів високорозвинутих країн. У відповідності з логікою цієї моделі, Україні необхідно активно впроваджувати модель розвитку ринку бензинового та дизельного пального, наприклад Польщі, Угорщини, Німеччини, Норвегії чи інших країн з вищим рівнем економічного розвитку.

2. Модель зовнішньої залежності ринку, згідно з якою причинами низької конкурентоспроможності вітчизняних операторів ринку світлих нафтопродуктів є асиметрія внутрішніх і зовнішніх факторів економічного зростання, їх надмірна залежність від зовнішніх чинників розвитку ринку (зарубіжних інвестицій, імпорту нафти та нафтопродуктів, коливання світових цін на нафту тощо). Отже, відповідно до логіки цієї моделі, важливою передумовою підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств має стати зменшення рівня залежності від зовнішніх чинників розвитку ринку світлих нафтопродуктів.

3. Неокласична модель вільного ринку, яка наголошує на конструктивній ролі розвитку внутрішнього ринку світлих нафтопродуктів з низьким рівнем державного втручання. Тобто, всі проблеми на ринку бензину та дизельного пального вирішуються ринковими механізмами, а участь держави у цих процесах через різноманітні інструменти підтримки національного виробника та споживача, встановлення ринкових бар'єрів по відношенню до зарубіжних контрагентів, є мінімальною.

4. Модель ендогенного (або внутрішнього) зростання ринку, яка характеризується орієнтацією на внутрішні чинники його розвитку. Така модель спрямована на формування сильних конкурентоспроможних національних суб'єктів ринку світлих нафтопродуктів, їх всебічну підтримку в умовах відкриття внутрішнього ринку внаслідок лібералізації зовнішньоторговельного режиму;

5. Модель сталого розвитку ринку, яка полягає у забезпеченні такого його розвитку, який дає змогу гармонізувати відносини між людиною і природою та зберегти навколишнє середовище. Тобто, виробництво та збут світлих нафтопродуктів, трансформація ринку бензинового і дизельного пального та

впровадження інновацій на ньому мають бути такими, щоби наступні покоління отримали чисте незабруднене довкілля.

На нашу думку, у процесі трансформації моделі розвитку вітчизняного ринку світлих нафтопродуктів необхідно всебічно використовувати та впроваджувати найкращі елементи та інструменти різних ринкових моделей, що дасть можливість зреалізувати найуспішніший зарубіжний досвід у цій сфері.

Запропоновані нами моделі розвитку ринку світлих нафтопродуктів, які характерні для країн з різним рівнем економічного розвитку, відзначаються відмінними чинниками формування конкурентного середовища – починаючи від застосування інструментів прямого втручання держави у ситуацію на ринку (модель зовнішньої залежності, модель ендогенного зростання) до використання чистих ринкових методів розвитку ринку (неокласична модель вільного ринку). Яскравим прикладом впровадження інструментів моделі ендогенного зростання ринку нафтопродуктів є Норвегія, де держава не допустила до видобутку та переробки нафти приватні корпорації, здійснює активний вплив на цінову ситуацію на роздрібному ринку пального і використовує надходження від збуту нафтопродуктів для реалізації моделі соціально-орієнтованого розвитку країни. Неокласичні інструменти розвитку вільного ринку нафтопродуктів найбільш яскраво запроваджуються у країнах Центральної та Східної Європи, де відбуваються процеси приватизації державних НПЗ та мереж АЗС, залучаються іноземні інвестиції, розвивається бізнес на роздрібному ринку, стрімко зростає експорт пального.

Як відповідь на глобальні проблеми людства, зокрема екологічну проблему, сьогодні у світі активно впроваджуються інструменти моделі сталого розвитку ринку світлих нафтопродуктів, для якої пріоритетними чинниками розвитку ринку є екологізація виробництва та розвиток альтернативних відновлювальних видів автомобільного пального. Робота над екологізацією виробництва світлих нафтопродуктів є найбільш характерною для країн Західної та Північної Європи, де впроваджено високі стандарти якості пального (Євро-5 з 2005 р. та Євро-6 з 2015 р.), іде робота над розробкою та розширенням виробництва автомобільних двигунів без використання бензину (електродвигунів, двигунів на водні) і розбудовою інфраструктурного забезпечення мереж АЗС для таких видів палива.

Поєднання різноманітних моделей та чинників формування конкурентного середовища на ринку світлих нафтопродуктів може стати основою для розробки програми збалансування та трансформації вітчизняного ринку. При цьому необхідно активно використовувати позитивний зарубіжний досвід і уникати невдалих заходів з розвитку внутрішніх ринків світлих нафтопродуктів зарубіжних країн.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Узагальнення існуючих моделей та концепцій розвитку конкурентного середовища на ринку світлих нафтопродуктів свідчить, що ринок бензинового та дизельного пального є важливим фактором впливу на інші ринки та галузі національної економіки, його стан визначає рівень економічної, енергетичної та екологічної безпеки в країні. Історія розвитку ринку світлих нафтопродуктів в Україні свідчить, що сучасний ринок вийшов на новий етап своєї еволюції, що вимагає поглиблення його внутрішньогалузевої та міжнародної інтеграції, врахування всіх попередніх позитивних результатів свого розвитку і усунення диспропорцій, які виникли під впливом сучасних дисбалансів в економіці країни. Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є вивчення зарубіжного досвіду трансформації конкурентного середовища на ринку автомобільного пального у постсоціалістичних країнах, зокрема в умовах трансформації зовнішньоторговельного режиму і посилення зовнішніх економічних та політичних загроз.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Борисова Т. М. Міжнародне конкурентне середовище: теоретичні основи формування та оцінювання / Т. М. Борисова // Економічні науки : збірник наукових праць ЛНТУ. – Вип. (7). – Ч. 1. – Луцьк, 2010. – С. 13-25. – (Серія "Економічна теорія та економічна історія").
2. Бурлака В. Г. Ефективність і шляхи оптимізації структури витрат у нафтопереробній промисловості / В. Г. Бурлака // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 2. – С. 51-58.
3. Горохова В. С. Формування конкурентного середовища в економіці України / В. С. Горохова // Держава та регіони. – 2010. – № 1. – С. 81-90.
4. Енергетична стратегія України на період до 2030 року. – К. : Кабінет міністрів України. – 129 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc.
5. Історія Львова [Текст] : у 3 т. / [ред. Ю. Бірюльов]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л. : Центр Європи, 2006. – Т. 2 : 1772 - жовтень 1918. – Л. : [б.в.], 2007. – 559 с.
6. Максишко Н. К. Аналіз прогнозованості динаміки світових цін на нафту та природний газ / Н. К. Максишко, С. С. Чеверда // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 2(6). – С. 122-129.

7. Оборина Е. В. Антикризисные стратегии развития региональной энергетики / Е. В. Оборина, Д. В. Волошин, С. Г. Ажнакин, К. Э. Шурда. – Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2010. – 246 с.
8. Остапко А. М. Развитие нефтевого сектора Украины в условиях глобализации в контексте обеспечения экономической безопасности / А. М. Остапко, О. В. Лапан // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 151. – С. 77-81.
9. Подолець Р. З. Енергетичне моделювання: іноземний досвід і напрями перспективних досліджень в Україні / Р. З. Подолець // Економіка і прогнозування. – 2006. – № 1. – С. 126-140.
10. Управління капіталом бренду підприємства на роздрібному ринку нафтопродуктів : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04 [Електронний ресурс] / О. Я. Малинка; Івано-Франків. нац. техн. ун-т нафти і газу. – Івано-Франківськ, 2010. – 18 с.
11. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А. С. Філіпенко. – К. : Знання, 2007. – 670 с.
12. Черепніна О. І. Інституціональні чинники формування конкурентного середовища в Україні / О. І. Черепніна // Теоретичні та прикладні питання економіки. – 2009. – № 19. – С. 93-98.
13. Шевчук В. О. Бензин в Україні не найдорожчий, але й не найдоступніший / В. О. Шевчук // Вісті Центральної спілки споживчих товариств в Україні. Діловий випуск. – 2012. – № 24. – С. 28-29.
14. Шпак О. Г. Нафта і нафтопродукти: монографія / О. Г. Шпак. – К. : Ясон, 2000. – 370 с.
15. Yerina A., Lesyk V. Price dynamics on the mineral oil market: reasons and consequences for the Ukrainian economy // A Comparative Analysis of the Socio-economic Consequences of Transition Processes in Central and Eastern European Countries: Proceedings of the 12th Polish-Slovak-Ukrainian Scientific Seminar (November 8-10, 2005). – Krynica: Krakow University of Economics (Poland), 2005. – P. 39-46.

REFERENCES

1. Borysova T. M., (2010), *Mizhnarodne konkurentne seredovysche: teoretychni osnovy formuvannia ta otsiniuvannia*, Ekonomichni nauky. Zbirnyk naukovykh prats'. LNTU, Vypusk (7), Ch.1, Luts'k, S. 13-25, (Seria "Ekonomichna teoriia ta ekonomichna istoriia").
2. Burlaka V. H., (2013), *Efektivnist' i shliakhy optymizatsii struktury vytrat u naftererobnij promyslovosti*, Stratehichni priorityty, № 2, S. 51-58.
3. Horokhova V. S., (2010), *Formuvannia konkurentnoho seredovyscha v ekonomitsi Ukrainy*, Derzhava ta rehiony., № 1, S. 81-90.
4. *Enerhetychna stratehiia Ukrainy na period do 2030 roku*, K.: Kabinet ministriv Ukrainy, 129 s. [Elektronnyj resurs], Sposib dostupu: www.zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc.
5. (2006, 2007), *Istoriia L'vova* [Tekst]: u 3 t., red. Yu. Biriul'ov; NAN Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakovycha, L.: Tsentr Yevropy, T. 2 : 1772 - zhovten' 1918., L.: [b.v.], 559 s.
6. Maksyshko N. K., Cheverda S. S., (2010), *Analiz prohnozovanosti dynamiky svitovykh tsin na naftu ta pryrodnyj haz*, Visnyk Zaporiz'koho natsional'noho universytetu., № 2(6), S. 122-129.
7. Oboryna E. V. Voloshyn D. V., Azhnaikin S. H., Shurda K. E., (2010), *Antykrizysnye stratehyi rozvytyia rehional'noj enerhetyky*, Odessa: YPREEY NAN Ukrainy, 246 s.
8. Ostapko A. M., Lapan O. V., (2008), *Rozvytok naftovoho sektoru Ukrainy v umovakh hlobalizatsii u konteksti zabezpechennia ekonomichnoi bezpeky*, Kul'tura narodiv Prychornomor'ia, № 151, S. 77-81.
9. Podolets' R. Z., (2006), *Enerhetychne modeliuвання: inozemnyj dosvid i napriamy perspektyvnykh doslidzen' v Ukraini*, Ekonomika i prohnozuvannia, № 1, S. 126-140.
10. (2010), *Upravlinnia kapitalom brendu pidpriemstva na rozdribnomu rynku naftoproduktiv*: avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk : 08.00.04 [Elektronnyj resurs], O. Ya. Malynka; Ivano-Frankiv. nats. tekhn. un-t nafty i hazu, Ivano-Frankivs'k, 18 s.
11. Filipenko A. S., (2007), *Hlobal'ni formy ekonomichnoho rozvytku: istoriia i suchasnist'*, K.: Znannia, 670 s.
12. Cherepnina O. I., (2009), *Instytutsional'ni chynnyky formuvannia konkurentnoho seredovyscha v Ukraini*, Teoretychni ta prykladni pytannia ekonomiky, № 19, S. 93-98.
13. Shevchuk V. O., (2012), *Benzyn v Ukraini ne najdorozhchij, ale j ne najdostupnishij*, Visti Tsentral'noi spilky spozhyvchykh tovarystv v Ukraini. Dilovyj vypusk, № 24, S. 28-29.
14. Shpak O. H., (2000), *Nafta i naftoproduky: monohrafiia*, K.: Yason., 2000, 370 s.
15. Yerina A., Lesyk V., (2005), *Price dynamics on the mineral oil market: reasons and consequences for the Ukrainian economy*, A Comparative Analysis of the Socio-economic Consequences of Transition Processes in Central and Eastern European Countries: Proceedings of the 12th Polish-Slovak-Ukrainian Scientific Seminar (November 8-10, 2005), Krynica: Krakow University of Economics (Poland), P. 39-46.